

L'exili del magisteri. Riquesa per a uns, pobresa per a uns altres

SALOMÓ MARQUÈS

A Catalunya, l'hivern del 1939 es va viure l'exili més gran de la història. El fet de ser un país fronterer va facilitar la sortida de moltes persones cap a França a mesura que l'exèrcit franquista anava ocupant territori català; d'aquesta manera pogueren salvar la vida. Es calcula que entre finals del 1938 i el febrer del 1939 prop de mig milió de persones passaren la frontera de França confiant en l'acolliment del país de la *Fraternité, Egalité i Liberté*. Entre els que entraren a França hi havia força mestres, homes i dones. Bona part treballaven a les escoles públiques de Catalunya, d'altres en l'ensenyament privat; també n'hi havia procedents d'altres territoris. Alguns entraren a França formant part de l'exèrcit regular republicà; d'altres, sobretot dones, ho feren acompanyant colònies d'infants, especialment de nens i nenes refugiats; d'altres simplement fugint de l'escomesa franquista. Entraren per les carreteres de la Jonquera, Portbou, Puigcerdà i també per molts dels colls de muntanya dels Pirineus: Belitres, Banyuls, Manrella, Lli, Pregon, Malrem, Horts, Ares, etc.

Els republicans mallorquins ho tingueren força més difícil per escapar-se de l'acció repressora dels sollevats. Alguns se salvaren perquè treballaven a Catalunya, com va ser el cas del pedagog i antropòleg Joan Comas, de la seva germana biòloga i pedagoga Margarida Comas, que treballava a la Universitat de Barcelona. Altres fugiren de la gran presó en què es va convertir l'illa de Mallorca arribant en vaixell a la península.¹

Els historiadors valencians M. del Carmen Agulló i Juan Manuel Fernández-Soria en el seu estudi sobre els mestres valencians sota el franquisme parlen de deu dones i dotze homes que s'exiliaren, recordant-nos que «diversos mestres

1. MARIMON, A. i SANTANA, M., *Els exiliats*, Mallorca, Edicions Hiperdimensional, 2006.

valencians varen quedar atrapats en la “ratera” que es varen convertir els ports d’Alacant i Dénia, i així varen veure frustrats els seus intents d’exili». ² En un dels primers estudis sobre l’exili del magisteri valencià el professor José Ignacio Cruz manifestava que la nòmina dels mestres nascuts o formats a València, Castelló o Alacant no va ser molt nombrosa, però és important el record del seu treball a l’exili: «Alguns d’ells varen exercir la direcció dels centres d’estudiants durant força anys. Altres amb el seu treball varen contribuir al bon funcionament dels col·legis. Fins i tot hi hagué dos mestres valencians que varen ser funcionaris de la Secretaria de Educació Pública de México». ³

MESTRES CAP A L’EXILI

Des de Catalunya marxaren a l’exili francès prop de 600 mestres, que representaven més del 14 % del magisteri, homes i dones; la majoria treballaven a l’escola pública. ⁴ Heus ací el testimoni del mestre figuerenc Josep Pei, director del Col·legi Empordanès. A punt de marxar a l’exili; deixà aquesta carta als seus pares: «Avi, tia petita, germans tots, a les vostres mans poso avui el tresor de la meua vida. La Remei i l’Albert no tindran, a partir d’ara, ningú més que vosaltres. Ja sé que és molt. Ja sé que allà on siguin també hi haurà el vostre escalf i la vostra acollença. Aquesta certitud m’ajuda a fer menys dolorosa la separació. Estimeu-los. Vosaltres sou tots bons i teniu bon cor. Ells també ho són i el seu cor batega amb el vostre. Feu-ne de tots un, i la vida, avui massa amarga, ens serà aleshores un xic més planera. L’Albert es troba en plena formació. Cuida’l, avi! Que la meua absència no es faci notar gaire. Feu-me’n un home. Us ho demano amb devoció de creient. Amb tota la passió de l’ànima feta trossos. Vostre, ben vostre, Josep». ⁵

El mestre Josep Vilalta, que venia de les terres de Lleida, va deixar escrit en un dietari la seva arribada a la frontera:

Amb por arribem a la Jonquera. És una processó de gent i autos que no poden tirar ni endavant ni enrere. Quan arribem al Portús, potser són la una de la tarda. Totes les muntanyes estan plenes de gent que campen retardant l’hora d’entrar a França. Anem per la vorera espanyola, i allí trobem lloc on reposar i

2. FERNÁNDEZ-SORIA, J. M. i AGULLÓ, M. C., *Maestros valencianos bajo el franquismo*, València, Institució Alfons V el Magnànim, 1999. p. 364.

3. CRUZ, J. I., *La educación republicana en América (1939-1992)*, València, Generalitat Valenciana, Comissió per al Vè Centenari del descobriment d’Amèrica encontre de dos mons, 1994, p. 101.

4. Vegeu MARQUÈS, S., *L’exili dels mestres (1939-1975)*, Girona, Edicions del Segle i Universitat de Girona, 1995; MARQUÈS, S., *Maestros catalanes del exilio*, Zapopan (Mèxic), El Colegio de Jalisco i Generalitat de Catalunya, 2003. MARQUÈS, S., *1939: l’exili del magisteri de Catalunya*, Barcelona, Rosa Sensat, 2019.

5. Arxiu privat de la família Pei.

dormir. Totes les cases són abandonades. Al mig del carrer que divideix els dos estats hi ha soldats i guàrdies. [...] És una corrua de gent, cotxes i tota mena de material que desfila per la carretera en direcció a l'interior de França. Dormo per terra en una casa on podem fer foc a la llar. L'endemà encara dormo allà mateix i el dia següent, després d'haver vist alguns parents i coneguts, decideixo marxar. La gent del costat espanyol puja corrent, perquè sembla que ha estat perseguida per les primeres forces franquistes arribades a la frontera. Des de cent metres enllà, assisteixo al canvi de banderes i a la primera manifestació d'entusiasme dels feixistes. Quan em decideixo, ara ja com a mesura de seguretat, a passar a la vorera francesa, em trobo amb en Ton de Vilanova, i entrem plegats definitivament a França; acompanyats pels «*allez, allez*» dels soldats i guàrdies francesos, marxem carretera enllà. *Pernoctem sota uns arbres a uns cinc quilòmetres de la vila del Voló.* Els refugiats escampats per tot creuen amb els focs encesos un espectacle únic.

Una mica més enllà escriu: «En la precipitació he perdut part de bagatge i amics. Feliçment aquests els retrobo a l'entrar en una platja pelada després d'haver-me hagut de decidir de bell nou si volia retornar a Espanya o restar aquí. Tothom s'espavila, i amb el material més heterogeni la gent es fa un cau per tal d'abrigar-se quan la nit arribarà». Ja és al camp de Sant Cebrià!⁶ Inicialment s'anomenaven camps de concentració i posteriorment camps d'internament o d'acolliment.

El col·lectiu del magisteri que va marxar era d'allò més variat. N'hi havia que tenien càrrecs de responsabilitat política en el govern central, d'altres en el govern de la Generalitat, alguns a més eren alcaldes o regidors municipals: per exemple, Ramon Calm, alcalde d'Olot durant la guerra; Miquel Santaló, professor de la Normal gironina i primer alcalde republicà de la ciutat; Nativitat Yarza, mestra a la Pobra de Claramunt (Anoia), va ser la primera dona alcaldessa de Catalunya, Antònia Adroher, la primera dona regidora de l'Ajuntament de Girona; els germans Moreno Pallí, en Josep regidor a l'Ajuntament de Tossa de Mar i en Lluís a l'Ajuntament de l'Ametlla de Mar, etc.

D'altres tenien càrrecs en els sindicats. La militància sindical, obligatòria durant els anys de guerra, era majoritàriament d'orientació socialista: Federació Española de Trabajadores de la Enseñanza (FETE); una minoria estava afiliada al Sindicat de professionals liberals d'orientació anarquista. Pel que fa a la militància política era d'allò més variada: Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), Unió Socialista de Catalunya (USC), Acció Catalana (AC), Partido Comunista de España (PCE), Izquierda Republicana (IR), Partido Socialista

6. MARQUÈS, S. (ed.), *Una veu de l'exili. Les cartes del mestre Josep Vilalta (febrer 1939 - abril 1941)*, Girona, Guerrilla Comunicacional - Universitat de Girona, 2019, p. 32.

Obrero Español (PSOE), Partido Republicano Radical Socialista (PRRS), Partido de Unión Republicana Nacional (PURN), etc.

De totes maneres no tots estaven compromesos políticament, n'hi havia que «només» eren republicans, nacionalistes catalans, demòcrates que passaven a l'altra banda de la ratlla esperant que la situació política s'aclarís com més aviat millor. N'hi havia que eren persones d'ordre, fidels a la política educativa de la República i que marxaren per por. Alguns de catòlics. Així ho hem d'entendre per la carta que el 1944 el mestre Josep Boronat, des de Prada del Conflent, adreçà a Jesús Bellido, antic comissari de cultes, resident a Tolosa de Llenguadoc. Li demanava si és que no hi havia alguna veu entre els catòlics catalans exiliats que parlés de manera valenta, tal com ho feien els bascs:

Jo crec que l'exemple dels catòlics francesos a la taula d'en Bernat, qui no hi és ni hi és comptat, i que deixant de banda tota qüestió d'apostolat, si es vol, el problema de tolerància mútua que es plantejarà a casa nostra el dia que hi puguem entrar, ha de fer desitjable fins als homes tebis, indiferents o descreguts que els catòlics catalans que són a l'exili no solament des d'ara diguin: «Present!» Sinó que facin sentir com més fort possible llur veu.⁷

La gran majoria d'aquests mestres eren bons professionals que havien acceptat la política educativa de la República, profundament convençuts de la necessitat d'una bona escola per transformar i millorar el país. N'hi havia que havien participat com a professors o com a alumnes a les Escoles d'Estiu organitzades els anys de la República en pau a Barcelona. Alguns eren membres del grup Batec, que aplicaven amb entusiasme les propostes renovadores del pedagog Célestin Freinet. Alguns eren autors de llibres i d'articles en revistes pedagògiques; hi havia mestres racionalistes que exercien en ateneus de ciutats grans i en poblacions industrials, d'altres treballaven en el Patronat Escolar de Barcelona o en acadèmies privades, etc. Hi havia membres del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU), la institució més important des del punt de vista de política escolar que hi haurà a Catalunya durant els anys de la guerra. La meitat dels membres del CENU s'exilià. En poques paraules, no només marxaren els capdavanters pedagògics, sinó també bona part dels compromesos amb la renovació pedagògica; homes i dones convençuts de la importància de l'educació i de l'escola per transformar i millorar el país.

A tall d'exemple, i limitant-nos a Catalunya, esmentem entre els inspectors i alts càrrecs de l'administració que marxaren: Herminio Almendros, Josep M. Tirado, Ramon Costafreda, Maria Cuyàs, Josep Mascort, Josep Alcobé, Pilar

7. Arxiu particular de l'autor.

Santiago, Josep Coll, etc. Dels membres del CENU marxaran Josep Aleu, Maria Baldó, Joan Campà, Gaietà Delhom, Abelard Fàbregas, Joan Puig i Elies, etc. Entre el professorat de les Escoles Normals marxaren Adela Cortina i Miquel Santaló, de Girona; Manuel Galés i Montserrat Bertran, de Tarragona, Pau Vila, Alexandre Galí, Pompeu Fabra, Margarida Comas de l'Escola Normal de la Generalitat, etc. Alguns mestres eren oficials militars que havien ingressat a l'Escola de Guerra; d'altres eren comissaris polítics al front i en batallons; també n'hi hagué milicians de la cultura dedicats a alfabetitzar i culturitzar els soldats, etc.

Entre els exiliats hi havia germans: els Artola Casals, els Bargés Barba, els Moreno Pallí, els Delhom Brugués. Tres germans en cada una d'aquestes famílies. Les parelles varen ser força més nombroses. També marxaran grups familiars formats per pares i fills o per parelles de mestres, marit i muller. Aquests col·lectius configuraven més d'un 10 % del magisteri exiliat.

A França també hi entraren mestres (homes i dones) acompanyant colònies d'infants. Algunes d'aquestes colònies eren específicament escolars, d'altres eren més obertes, per a infants orfes, etc.

Molts anys més tard, el 1979, a Mèxic la mestra Estrella Cortichs recordava la sortida cap a França amb aquestes paraules:

Estuvimos en Barcelona hasta un día antes de la entrada de los franquistas. Salí con mi esposo y una amiga mía, Margarita, por el camino de Gerona. Fuimos por allí porque en el recorrido íbamos pasando por las casas de Ayuda Infantil que teníamos en la zona. Nosotros creíamos que al salir íbamos a poder organizar residencias en Francia y ya desde antes habíamos sacado a los niños cuyos padres nos habían dado la autorización, y los habíamos colocado en diferentes sitios. En estos días sacábamos a los que quedaban en España y que ya teníamos el permiso de la familia, pero fue un desastre porque al llegar a la frontera los separaban de los maestros con los que iban y los repartían en diferentes albergues. Así que yo me pasé casi un año buscando niños de la Ayuda Infantil por Francia para ponerlos en contacto con sus padres.⁸

A Santiago de Xile a principis del 2001 Amèlia Tarragó recordava la sortida cap a França des de Puigcerdà de la colònia que dirigia el seu pare, el mestre Claudi Tarragó. Ella era una de les nenes de la colònia:

A nosaltres ens arribaven diners i menjar dels suïssos, rebíem diners per a la llet, pel pa, formatge... Eren els suïssos els qui feien les despeses i es preocupaven

8. TUÑÓN PABLOS, E., «Tres maestros catalanes, tres voces, tres experiencias educativas en España y en México. 1930-1980», a LOZANO, C. (ed.), 1939, *el exilio pedagógico*, Barcelona, PPU, 1999, p. 92-93.

de la part de salut dels nanos. Hi havia nens i nenes des d'1 any fins a nois i noies de 16 anys. Totes les edats. Érem gairebé 200. Ocupàvem cinc cases.

Recordava alguns mestres de la colònia:

En Carmona, la senyora suïssa que t'he comentat abans, també era mestra, a més, crec que havia estat mestra de nens amb problemes, nens amb Síndrome de Down. Hi havia un parell de mestres més, i tota la resta eren noies i gent de diferents parts d'Espanya que s'havien ofert per ajudar.⁹

El mestre barceloní Miquel Fornaguera marxà cap a França amb la colònia *Alba de Ter* de nens refugiats prop de Ripoll. La colònia, patrocinada pel Comitè de Puigcerdà *Aide Suisse aux enfants espagnols*, radicat a Ginebra, la formaven 150 nois i noies. Entraren a França per Portbou, venint de Ripoll!, i passaren els primers dies a Portvendres (Rosselló). El 1962, publicà els seus records d'exili amb la colònia amb un títol punyent, *Fugida!*¹⁰

Ja a l'exili, el 18 juliol del 1939, a París, la mestra Núria Flaquer va confeccionar, per al Ministerio de Instrucción Pública de la República Española a l'exili, un llistat de 40 colònies «recién evacuadas de España». Aquesta relació acabava amb la següent nota: «En el Centre de Réfugiés Hôpital de Vigeoi (Corrèze) se encuentran niños cuya procedencia se desconoce».

A diferència dels mestres que varen ser tancats als camps bon punt entrats a França, els infants de les colònies varen ser acollits en diferents poblacions acompanyats per llurs mestres. Als camps de concentració els infants que hi havia, i n'hi havia molts, hi havien entrat amb les seves famílies.

Amb les dades conegudes fins ara podem afirmar que l'exili del magisteri de Catalunya es va produir majoritàriament durant els mesos de gener i febrer del 1939. De totes maneres també podem parlar d'un exili més tardà després de sortir de les presons franquistes. Un petit degoteig des de Catalunya cap a països americans que es va anar produint durant la dècada dels quaranta. Allà ja els esperaven col·legues que havien marxat just acabada la guerra. En parlarem més tard.

CAP ALS CAMPS!

Entraren a França convençuts que la guerra no duraria molt i que ben aviat podrien retornar a casa. La primera decepció la tingueren a l'entrar a la República de la *Liberté, fraternité, égalité*. L'acollida per part del govern francès no fou l'esperada

9. Entrevista a Girona el 6 octubre 1999.

10. FORNAGUERA, M., *Fugida*, Colombia, Gráficas Mora Escofet, 1962.

per bona part dels que hi anaven entrant. No s'hi val dir que el govern francès no esperava una allau tan gran de refugiats. Hi ha suficients documents per afirmar que el govern francès estava informat d'una possible nombrosa sortida del país, ja que el 1938 diferents instàncies (com el consolat) havien anat advertint a les autoritats franceses de la possible sortida del país d'una multitud. La premsa conservadora contra els refugiats denunciava que estaven arribant delinqüents, lladres, assassins, prostitutes, etc., fet que no afavorí un acolliment millor. De totes maneres al costat d'aquestes actituds negatives, n'hi hagué de positives; mireu si no l'escrit de la mestra Lucette Pla Justafré al diari ceretà *Le Cri Cérétan*, «Il faut agir, agir tout de suite, partout, toujours. Jamais ce que nous ferons ne pourra effacer les souffrances passées. Il faut au moins que l'entrée en France de ces malheureux, nos frères, en marque la fin». Gràcies a les ajudes que varen rebre per part d'institucions civils i religioses i pels sindicats varen fer menys penosa l'estada als camps.

A França, la gran majoria dels republicans varen ser tancats als camps. Se'n salvaren una part de les autoritats polítiques espanyoles i catalanes, i també comandaments militars i alguns intel·lectuals i membres de la Institució de les Lletres Catalanes. Aquests darrers varen ser acollits a Tolosa de Llenguadoc amb la col·laboració del Comitè Universitari d'Ajuda.

Passada a peu la frontera i amb l'ordre d'«allez, allez», la gran majoria dels que entraren a França per Portbou, la Jonquera, Maçanet de Cabrenys, coll de Banyuls, coll de Lli, etc. els tancaren als camps preparats d'urgència el mes de febrer. Caminaren fins als camps establerts a les platges d'Argelers, el Barcarès i Sant Cebrià... i aviat a altres camps a l'interior del país: Ribesaltes (Pirineus Orientals), Bram (Aude), Agde (Erau), Setfont (Tarn i Garona), Vernet (Arieja), Gurs (Pirineus Atlàntics), etc. A la platja els esperava sorra, pluja, tramuntana, filats, desànim, malalties, misèria física, tensions polítiques, decepció... El mestre José de Tapia ho explicava amb claredat, «de Argelés pasé a Barcarés y de ahí a Saint-Cyprien. Los tres lugares tuvieron algo en común que se convirtió en patrimonio de los exiliados: nostalgia, hambre, enfermedad, alambradas, soledad, piojos, maltrato de los soldados senegaleses, incertidumbre».¹¹

Algunes minories afortunades i privilegiades s'estalviaren l'estada als camps. Entre aquestes hi havia els que varen ser reclamats per familiars que vivien a França; també alguns líders del magisteri que des de París i des de Tolosa treballaven activament per treure dels camps els seus companys.

Les autoritats franceses procuraven buidar els camps al més aviat possible fent propaganda pel retorn a l'Espanya franquista. Per altra part, la situació política de

11. JIMÉNEZ MIER Y TERÁN, F., *Un maestro singular. Vida, pensamiento y obra de José de Tapia y Bujalance*, Mèxic, Tanteo, 1994, p. 146.